Марцін Пшегентка, Український (?) список польських професорів

У липні 1941 року на Вулецьких Пагорбах у Львові було розстріляно понад 40 осіб польських професорів, а також їх родичів, гостей та членів сімей. Вбивство скоїли німці, які заарештували вчених на підставі заздалегідь підготовлених списків. Хто їх складав? Деякі сліди вказують на причетність до цієї події середовища львівських українських націоналістів.

Після початку німецького вторгнення в Радянський Союз 22 червня 1941 року у напрямку Львова вирушила Айнзацкоманда особливого призначення (Einsatzkommando zur besonderen Verwendung) під командуванням Ебергарда Шенгарта, командувача поліцією безпеки і служби безпеки (СД) в Генерал-губернаторстві з центром в Кракові. Айнзацкоманду було створено за наказом обергруппенфюрера СС і поліції в Кракові Фрідріха Вільгельма Крюгера з відома та за згодою генерал-губернатора Ганса Франка. Її завдання полягало у здійсненні акції, спрямованої проти польської інтелігенції у Східній Малопольщі, яку в подальшому планувалося приєднати до Генерал-губернаторства, та створення на цій території структури гестапо.

З таким самим завданням на територію Польщі у 1939 році вторглися німецькі оперативні групи Поліції Безпеки та Служби Безпеки, здійснюючи арешти, насильницьку пацифікацію, виселення та страти. Жертвами їх діяльності стали кілька десятків тисяч поляків та євреїв.

Sonderaktion Krakau – продовження

Спланована у 1941 році операція у Львові очевидно була продовженням акції, здійсненої 6 листопада 1939 року в Кракові (Sonderaktion Krakau), під час якої співробітники операційної групи Поліції Безпеки та Служби Безпеки заарештували і відправили у концентраційні табори 183 професорів Ягеллонського університету. Міжнародне втручання у справу ув’язнених призвело до їх звільнення. Проте, деякі з них померли у концтаборах або незабаром після звільнення, або були вбиті. Ганс Франк не був задоволений таким перебігом подій. Закликом до більш радикального вирішення цього питання в майбутньому можна вважати промову генерал-губернатора 30 травня 1940 року, у якій йшлося: «Неможливо описати, скільки ми мали клопоту з краківськими професорами. Якби ми завершили справу на місці, все б виглядало інакше. Тому переконливо прошу вас нікого не скеровувати у концентраційні табори в Рейху, а здійснювати ліквідацію на місці, або застосовувати передбачене законом покарання. Будь-який інший спосіб вирішення цієї проблеми є обтяжливим для Рейху і додатковим ускладненням для нас. Ми використовуємо тут зовсім інші методи і мусимо використовувати їх і надалі».

Айнзацкоманда Шенгарта, яка налічувала близько 250 осіб (членів СС, співробітників гестапо) увійшла до Львова 2 липня 1941 року кількома колонами. Увечері наступного дня за участю українських перекладачів і провідників розпочато акцію, спрямовану проти польських

вчених. Було заарештовано 25 професорів та 18 осіб, що перебували в їхніх квартирах на момент арешту (члени родини, гості, друзі, прислуга). Зі 43 затриманих осіб живим залишився лише професор Францішек Ґроєр (Franciszek Groër). Його було звільнено після того, як виявилося, що у нього було німецьке походження. Усі решта були вбиті на Вулецьких Пагорбах в ніч з 3 на 4 липня.

Раніше до Львова прибула Айнзацкоманда С (Einsatzgruppe C), під командуванням Отто Раша, яка діяла незалежно від Айнзацкоманди Шенгарта. Її співробітники 3 липня заарештували професора Казімєжа Бартеля, доля якого склалася інакше, аніж долі решти затриманих професорів. Казімєжа Бартеля – колишнього прем'єра Республіки Польща утримували під арештом і розстріляли дещо згодом (26 липня 1941 року). Проте, на відміну від професорів, затриманих Айнзацкомандою Шенгарта, не було заарештовано нікого з його близьких. Не виключено, що рішення про вбивство Бартеля прийняв Гімлер, який прибув до Львова разом із Крюгером за п'ять днів до розстрілу Бартеля.

Відповідно до однієї з повоєнних версій, Бартель мав бути заарештований «через звинувачення українців, які представили його як «германофоба». Однак, у справі Бартеля злочинці використовують зовсім іншу мотивацію. У зв'язку із займаною Бартелем у міжвоєнний період посадою прем'єра, усій діяльності, здійснюваній ним у Львівській політехніці під час радянської окупації, надавалося політичного забарвлення. Йому приписували зустріч із Сталіним (яка насправді не відбулася) під час візиту до Москви, було поширено ряд чуток, за якими Бартель прийняв пропозицію очолити польський уряд, який тісно співпрацював б з Радянським Союзом. Відомо, що ця інформація дійшла до Берліна, де була достатньо серйозно потрактована: Бартеля було визнано більшовицьким колабораціоністом. Саме це могло стати причиною його смерті від рук нацистів.

Українські сліди

Зовсім інакшою постає ситуація з рештою польських професорів, убитих в липні 1941 року. Відомо, що їх арешти здійснювалися членами Айнзацкоманди Шенгарта на підставі раніше складених списків. Проте, дотепер не відомо, ким були підготовлені ці списки. Восени 1939 року під час схожої акції, спрямованої проти польської інтелігенції, на окупованій німцями території списки осіб, які підлягали арешту, складалися на підставі знайдених на місцях архівів (наприклад, списків членів організації) або завдяки співпраці з місцевими фольксдойчами, котрі добре орієнтувалися у ситуації на місцях і співпрацювали з оперативними групами в якості провідників або перекладачів. У травні 1942 року Ганс Крюгер, шеф гестапо в Станіславові, виказав заарештованій Кароліні Лянцкоронській інформацію про те, що Айнзацкоманда Шенгарта, членом якої він був, увійшла до Львова із заздалегідь складеними списками осіб, які підлягають арешту. Причина розкриття цієї таємниці польці до сьогодні залишається загадкою. Можливо, Крюгер, вихваляючись своєю владою над життям і смертю поляків, а також тим, що справа професорів була його «роботою», розповів про неї, залякуючи Лянцкоронську, вважаючи, що жінку все рівно невдовзі буде вбито.

У випадку злочину, скоєного у Львові в 1941 році, то значну роль при складанні списків могли відіграти українці. Списки з прізвищами польських професорів львівських університетів повинні були скласти члени Організації Українських Націоналістів (ОУН) – Євген Врецьона та Іван Климів, які перед німецьким вторгненням у СРСР перебували у Кракові. Оскільки вони втекли зі Львова ще у 1939 році, надані ними списки (складені на підставі телефонного довідника) не містили змін, які відбулися протягом останніх двох років і тому у списках вказувалися професори, котрі на той момент уже померли. Після 1945 року теза про роль, яку відігравали українці у цій ситуації, охоче використовувалася радянською владою з метою дискредитації ОУН. Також її було використано під час заочного суду, який відбувався в НДР, проти Теодора Оберлендера, котрий у 1941 році був зв'язковим офіцером Абверу в українському батальйоні «Нахтігаль», а після війни обіймав посаду міністра у справах переміщених осіб, біженців і жертв війни в уряді Конрада Аденауера (ФРН). Проте, як було встановлено багато років по тому, Оберлендер не мав жодного відношення до злочину проти львівських професорів, а свідчення у суді в НДР давала полька, яка стверджувала, що бачила його на світанку 4 липня 1941 року на місці розстрілів на Вулецьких Пагорбах. Однак, це твердження не є правдоподібним, оскільки свідок запевняла, що серед убитих професорів вона впізнала професора Бартеля, якого було вбито більше, як на три тижні пізніше. У цьому випадку також був виразний український слід - заступником командира батальйону «Нахтігаль» був Роман Шухевич, один з провідників ОУН, а згодом Головний Командир УПА. На сьогодні уже чітко відомо, що не батальйон «Нахтігаль» відіграв вирішальну роль у вбивстві польських професорів.

Згідно з іншою версією, списки польських професорів не були заздалегідь складені у Кракові, а з'явилися у Львові в переддень арештів професорів. Підготувати їх були повинні студенти, які симпатизували ОУН, виконуючи наказ Миколи Лебедя. Незабаром після підготовки цих списків розпочалися арешти. Однак, оскільки відомо, що під час арештів розшукували двох професорів, які померли під час війни, така версія є менш правдоподібною, – список осіб повинен був бути складений заздалегідь і в його підготовці брали участь особи, котрі не мали найсвіжішої інформації зі Львова. Саме тому версія, відповідно до якої списки було складено в Кракові, видається найбільш ймовірною.

Окрім цього, існують докази, що у складанні списків в Кракові брав участь голландець Пітер Ніколаас ван Ментен (Pieter Nikolaas Menten), антиквар та аферист, який прибув до Львова разом з Айнзацкомандою Шенгарта та співпрацював з ним у якості перекладача. Його причетність до складання списків підтверджується тим, що гестапівці, які брали участь в арешті професора Францішка Ґроєра, були здивовані відсутністю цінних предметів (зокрема, картин та килимів) у помешканні. Також відомо, що після арештів твори мистецтва, які належали вченим, були привласнені Ментеном.

Деякі дослідники пов'язують підготовку списків з діяльністю німецьких вчених, зацікавлених у дослідженні Сходу (Ostforschung), котрі співпрацювали з німецькими спецслужбами та репресивним апаратом: Абвером, Службою безпеки рейхсфюрера СС, Головним управлі́нням імперської безпеки (RSHA). У такому випадку вирішальну роль повинен був відігравати Український відділ RSHA. Згідно цієї версії, списки професорів повинні були бути складені в

Берліні. Останнім часом у цьому контексті згадується між іншим ім’я Ганса Йоахима Байєра, котрий був членом СД і очолював Український відділ RSHA, а також здійснював функцію радника СД в одному з підрозділів Айнзацкоманди С (Einsatzgruppe C), у складі якої увійшов до Львова.

Нечисленні збережені документи та суперечливі спогади свідків і учасників тих подій не дають однозначної відповіді на запитання про те, хто склав списки професорів, яких було вирішено вбити. Аналіз переліку осіб, які були затримані, а згодом вбиті, породжує наступні запитання. Виявляється, що більшість заарештованих професорів були лікарями, юристами та представниками точних наук, і їх не можна звинуватити в антинімецьких, чи антиукраїнських настроях та упередженнях. Більше того, знання та вміння деяких з них могли стати корисними з точки зору окупаційного режиму, таким прикладом є убитий Станіслав Пілат, завідувач кафедри технології нафти і природних газів Львівської політехніки, якого за кілька днів після розстрілу розшукували офіцери Вермахту. Без відповіді також залишається запитання, чому серед значно численнішої низки львівських науковців було вибрано саме цих професорів. Вони не були ані найбільш політично заангажованими, ані об’єднаними спільними політичними поглядами. Відповіді не отримуємо також з тези про загарбницький мотив, пов’язаний з роллю, яку відігравав у цій справі Ментен, адже не всі вбиті професори були власниками творів мистецтва. Такий випадковий вибір може означати, що на підготовку цих списків могли мати вплив багато різних людей (а отже і різною могла бути мотивація, на підставі якої визначалися включені у списки імена), або списки готувалися похапцем, без роздумів та вивчення ситуації. Спроба знайти рішення, опираючись на запитання cui bono? (кому це вигідно), теж не дає остаточної відповіді. Як українці, так і німці могли мали на меті усунути зі Львова принаймні частину польської інтелігенції та залякати решту поляків, які залишалися в місті.

Марцін Пшегентка

Фотогалерея